इतिहास शिकवण्याच्या विविध महत्वाच्या पद्धतीं

डॉ. सुनील एस. बोरकर
सहयोगी प्राध्यापक
इतिहास विभाग
श्रीमती. राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय, मौदा, जि. नागपूर

Abstract: "What to teach" is the first step in this process. Then the teacher has to decide "how to teach". Thus, after deciding on the materials to be taught, teachers choose the methods and materials to use them in the teaching process to make the teaching effective and interesting. Students cannot properly benefit from the teaching-learning process without adopting the right methods to teach different subjects of a subject. There are no hard and fast principles or set methods of teaching the subject. It depends on the ability and resources of the teacher.

Index Terms - teacher, methods, materials, teaching-learning process, resources.

परिचय

पद्धत ही ती प्रक्रिया आहे जी शिक्षकाद्वारे विषय शिकवताना वापरली जाते. हे विद्यार्थ्यांच्या क्षमता आणि आवडीनुसार केले जाते. हे अध्यापनास प्रभावी बनवते आणि विद्यार्थ्यांना यशस्वीरित्या शिकण्यास सक्षम करते. म्हणूनच अध्यापनाची पद्धत ही मूलभूत आणि आवश्यक भाग आहे. ही योजना तयार करणे, मार्गदर्शन करणे, सुलभ करणे, आयोजन करणे आणि विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या अनुभवांचे मूल्यांकन करण्याची प्रक्रिया आहे.

"काय शिकवायचे" ही या प्रक्रियेची पहिली पायरी आहे. मग शिक्षकाला "कसे शिकवायचे" हे ठरवायचे आहे. अशाप्रकारे, शिकवल्या जाणाऱ्या सामग्रीचा निर्णय घेतल्यानंतर, शिकवण्याला प्रभावी आणि मनोरंजक बनविण्यासाठी शिक्षक शिकवण्याच्या प्रक्रियेत त्यांचा वापर करण्याच्या पद्धती आणि साहित्य निवडतात. एखाद्या विषयाचे वेगवेगळे विषय शिकविण्यासाठी योग्य पद्धतींचा अवलंब केल्याशिवाय विद्यार्थ्यांना अध्यापन शिक्षण प्रक्रियेचा योग्यप्रकारे फायदा होऊ शकत नाही. कोणतीही कठोर आणि वेगवान तत्त्वे नाहीत किंवा विषय शिकवण्याच्या सेट पद्धती नाहीत. हे शिक्षकांच्या क्षमता आणि संसाधनांवर अवलंबून आहे.

अशा प्रकारे योग्य पद्धती आणि साहित्य धडे मनोरंजक, चैतन्यशील आणि उपयुक्त बनवतात आणि विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त केले जाते आणि विषयांमध्ये रस घेतात. इतिहासाच्या अध्यापनात अशा अनेक पद्धती आहेत ज्या लोकप्रिय आणि ऐतिहासिक घटना आणि व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभावीपणे उपचार करण्यासाठी सर्वात योग्य आढळतात. या पद्धती आहेत, मजकूर पुस्तक पद्धत, कथा सांगण्याची पद्धत, चर्चा-सह-वर्णन पद्धत, समस्या सोडवण्याची पद्धत, प्रकल्प पद्धत, स्त्रोत पद्धत, चरित्रशास्त्र पद्धत, व्याख्यानमालेची पद्धत, असाइनमेंट मेथड इ.

इतिहास शिकवण्याच्या विविध महत्वाच्या पद्धतींबद्दल चर्चा

व्याख्यान पद्धत

व्याख्यान पद्धत हा सादरीकरणातील सर्वाधिक वापरला जाणारा प्रकार आहे. प्रत्येक शिक्षकाला व्याख्यान कसे विकसित करावे आणि कसे सादर करावे हे माहित असणे आवश्यक आहे. त्यांना या पद्धतीची व्याप्ती आणि मर्यादा देखील समजून घेणे आवश्यक आहे. व्याख्यानांचा उपयोग नवीन विषयांचा परिचय देण्यासाठी, कल्पनांचा सारांश करणे, सिद्धांत आणि अभ्यासामधील संबंध दर्शविणे, मुख्य मुद्द्यांचा पुनर्विचार करणे इ. ही पद्धत बऱ्याच भिन्न सेटिंग्ज (छोट्या किंवा मोठ्या गटांना) अनुकूल आहे.

टीम अध्यापन

टीम अध्यापनात कोणत्याही वयोगटातील विद्यार्थ्यांना शिकण्यास मदत करण्यासाठी प्रशिक्षकांचा हेतू हेतूपूर्वक, नियमितपणे आणि सहकार्याने कार्य करणे समाविष्ट आहे. शिक्षक एकत्रितपणे कोर्ससाठी लक्ष्य निश्चित करतात, अभ्यासक्रम डिझाइन करतात, वैयक्तिक धडा योजना तयार करतात, विद्यार्थ्यांना शिकवतात आणि निकालांचे मूल्यांकन करतात. ते अंतर्दृष्टी सामायिक करतात, एकमेकांशी भांडतात आणि कदाचित कोणता दृष्टीकोन चांगला आहे हे ठरविण्यास विद्यार्थ्यांना आव्हान देखील देतात.

स्रोत पद्धत

२० व्या शतकात इतिहासावर मोठ्या संख्येने पाठ्यपुस्तके आहेत आणि विद्यार्थ्यांचा त्यांचा इतका उपयोग झाला आहे की या मजकूर पुस्तकांच्या लेखकांनी त्यांच्या कृत्यांकडे लक्ष वेधले आहे याची जाणीव त्यांना कधी व कशी करता येईल याविषयी थोडेसे सांगता येत नाही. पूर्वी त्यांच्या देशात गेलेल्या परदेशी देशांच्या प्रवाश्यांची स्मारके, आत्मकथा आणि त्यांची खाती. अशा प्रकारे, त्यांनी विविध स्त्रोतांकडून इतिहास संकलित केला जे त्यांना एकटेच समजले. विद्यार्थ्यांनी इतिहासाच्या मूळ स्त्रोतांच्या तपासणीस स्त्रोत पद्धत म्हणतात.

प्रकल्प पद्धत

प्रोजेक्ट पद्धत त्याच्या मूळ तत्त्वज्ञानाच्या व्यावहारिक शाळेला देय आहे. या पद्धतीमध्ये शाळेच्या किंवा बाहेरील कार्याच्या आसपास एक व्यापक युनिट तयार करणे समाविष्ट आहे. या पद्धतीचा सार म्हणजे एका गटात उपयुक्त कार्य करणे ज्यामध्ये सर्व विद्यार्थी सहकार्याने कार्य करतात. करून शिकणे आणि जगणे शिकणे ही दोन मूलभूत तत्त्वे गुंतलेली आहेत आणि मुले संगती, सहकार्य आणि क्रियाकलापांद्वारे शिकतात.

पीअर शिकवणी

पीअर शिकवणी ही एक लवचिक, सरदार-मध्यस्थी केलेली रणनीती आहे ज्यात शैक्षणिक शिक्षक आणि शिक्षक म्हणून काम करणारे विद्यार्थी समाविष्ट असतात. थोडक्यात, उच्च शैक्षणिक किंवा वर्तनात्मक संकल्पनांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी उच्च कार्यक्षम विद्यार्थ्यासह जोडी कमी केली जाते. ही सर्व वयोगटातील, श्रेणी पातळी आणि विषयांच्या क्षेत्रामध्ये व्यापकपणे संशोधित प्रथा आहे. हस्तक्षेपामुळे विद्यार्थ्यांना एक ते एक सहाय्य मिळू शकते. विद्यार्थ्यांना छोट्या गटात प्रतिसाद देण्याची संधी वाढली आहे. हे शिक्षक आणि शिक्षक अशा दोहोंसाठी शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासास प्रोत्साहित करते. पीअर शिकवणीमुळे आत्मविश्वास आणि स्वतः ची कार्यक्षमता वाढते.

वैयक्तिक क्रियाकलाप

क्रियांच्या सामाजिक पैलू सर्जनशील, विश्रांती आणि शिकण्याच्या पैलूइतकेच महत्त्वाचे आहेत. अनुभवी आणि कौशल्ये सामायिक करण्यासाठी आणि दीर्घ मुदतीत गट टिकवून ठेवण्यास एकमेकांना पाठिंबा देण्यासाठी लहान मैत्रीपूर्ण गटांमध्ये सामील होण्यासाठी मदत करणारे उत्तम प्रयत्न करतात. काही सहभागी हाऊसबाउंड आहेत. या परिस्थितीत, शिक्षक घरातल्या प्रत्येक व्यक्तीस वैयक्तिकरित्या पाठपुरावा करु शकतात अशा उपक्रमांना प्रोत्साहित करतात. कधीकधी बाह्य कलाकार किंवा 'प्रदाता' त्या व्यक्तीला थोड्या काळासाठी भेट देण्याची व्यवस्था केली जाऊ शकते.

अनुभवात्मक शिक्षण

प्रायोगिक या शब्दाचा मूलत: अर्थ असा आहे की शिकवणे आणि विकास वैयक्तिकरित्या निर्धारित अनुभव आणि सहभागाद्वारे प्राप्त केले जाते, प्राप्त झालेल्या अध्यापनाद्वारे किंवा प्रशिक्षणाऐवजी समूहात, निरीक्षण करून, ऐकण्याने, सिद्धांत किंवा गृहीतकांचा अभ्यास करून, किंवा इतर काही कौशल्ये किंवा ज्ञानाचे हस्तांतरण करून. 'हॅन्ड्स-ऑन' या अभिव्यक्तीचा उपयोग सामान्यपणे शिकण्याच्या आणि शिकवण्याच्या प्रकारांचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो जे अनुभवात्मक शिक्षणाच्या कमी किंवा मोठ्या प्रमाणात आहेत.

लहान गट / संपूर्ण वर्ग परस्परसंवादी शिक्षण

छोट्या गटाचे शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहित करण्याचे साधन म्हणून अधिक लोकप्रिय झाले आहे. व्याख्यानमालेसाठी वापरल्या जाणाऱ्या शिक्षकांना वेगवेगळ्या कौशल्यांचा उपयोग करणे फायदेशीर ठरते आणि अधिक समर्पकपणे, लहान गट कार्य बऱ्याचदा लक्झरी असते जे अनेक व्याख्याते घेऊ शकत नाहीत. छोट्या गटाच्या अध्यापनासह पुढील विचार केल्यास लहान गट काय आहे याचा व्यक्तिपरक दृष्टीकोन आहे.

विद्यार्थी चर्चासत्र

परिसंवाद हा शैक्षणिक निर्देशांचा एक प्रकार आहे, एकतर शैक्षणिक संस्थेत किंवा व्यावसायिक किंवा व्यावसायिक संस्थेद्वारे ऑफर केलेला. त्यात वारंवार होणा बैठकींसाठी छोटे गट एकत्रित करण्याचे कार्य आहे, प्रत्येक वेळी काही विशिष्ट विषयावर लक्ष केंद्रित करणे, ज्यामध्ये सर्वांनी रागावलेला सक्रियपणे भाग घेण्याची विनंती केली जाते. हे सहसा सेमिनार नेते किंवा प्रशिक्षकासह चालू असलेल्या सॉक्रॅटिक संवादातून किंवा संशोधनाच्या अधिक औपचारिक सादरीकरणाद्वारे पूर्ण केले जाते.

गट चर्चा

जे विद्यार्थी एकत्र काम करू शकतात, त्यांच्या स्वतःच्या शिकण्याची रणनीती वाढवू शकतात आणि माहिती सामायिकरण होऊ शकते अशा वातावरणात तयार करू शकतात अशा विद्यार्थ्यांच्या छोट्या गटांमध्ये वर्ग आयोजित करून सक्रिय शिक्षण लागू केले जाऊ शकते. गट नियंत्रित शिकण्याच्या अनुभवांसह असलेले शिक्षणविषयक तंत्र शिकणा selfयांना आत्म-विकास आणि अध्यापन शिक्षण प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेण्यास जागा उपलब्ध करतात. चर्चा एक शिक्षण तंत्र आहे ज्यामध्ये सक्रिय संबंधांसह विचारांची देवाणघेवाण आणि सर्व संबंधित लोकांच्या सहभागाचा समावेश आहे.

मिश्र क्षमता गट करणे

हे वेगवेगळ्या क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांचे एकत्रिकरण करणे होय. सामान्यतः जेव्हा या गटात एक किंवा दोन वर्षांच्या कालावधीसह भिन्न वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा समावेश असतो तेव्हा असे प्रकार घडतात. या प्रकरणात “मिश्रित वृद्ध गट करणे” किंवा “विषम गटबाजी” हा शब्द वापरला जातो परंतु आम्ही “मिश्रित क्षमता गट” या शब्दाचा वापर करणे अधिक पसंत करतो कारण गटबाजीची मूलभूत निकष ही क्षमता आहे व वय आवश्यक नाही. मिश्र क्षमता गटात असे काही विद्यार्थी आहेत जे इतरांपेक्षा अधिक प्रौढ आणि अनुभवी आहेत आणि अशा प्रकारे ज्ञान मिळवण्याची त्यांची प्रगत क्षमता आहे. मिश्र क्षमता गटांची स्थापना करण्याचे मुख्य उद्दीष्ट्य गटात क्षमतेचे एकरूपता निर्माण करणे हे नाही कारण ही क्षमता गटवारीच्या बाबतीत आहे, परंतु भिन्न क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांमधील संवाद वाढविणे होय.

निष्कर्ष

इतिहासाचे उद्दीष्ट विद्यार्थ्यांना सध्याच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि लोकांच्या आर्थिक परिस्थिती समजून घेण्यात मदत करणे आहे. इतिहासाचे ज्ञान घेतल्याशिवाय आपल्याकडे आपला धर्म, प्रथा संस्था, प्रशासन इत्यादींची पार्श्वभूमी असू शकत नाही. इतिहासाचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना सद्यस्थितीचे स्पष्टीकरण करण्यास, त्याचे विश्लेषण करण्यास आणि तिचा मार्ग शोधण्यास मदत करते. भूतकाळ आणि वर्तमान यांच्यातील कारक आणि परिणाम संबंध इतिहासात सजीवपणे प्रस्तुत केले जातात. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील आजच्या समस्या अचूक व वस्तुनिष्ठपणे समजून घेण्यास इतिहास आपल्याला मदत करतो. आधुनिक इतिहास एखाद्या पुरातन आणि विश्रांतीच्या वेळेच्या पारंपारिक स्थितीच्या पलीकडे गेला आहे जो माणसाच्या शिक्षणाच्या अत्यंत उपयुक्त आणि अपरिहार्य भागाकडे गेला आहे. हे अधिक वैज्ञानिक आणि अधिक व्यापक आहे. हे उभ्या आणि आडव्या दोन्ही दिशेने विस्तृत झाले आहे. हे व्यापक-आधारित आणि आकर्षक बनले आहे. इतिहास हे एक विज्ञान आहे ज्यायोगे ते तथ्य स्थापित करण्यासाठी आणि अर्थ लावण्यासाठी स्वतःच्या तंत्रांचा अवलंब करतात. भौतिकशास्त्र आणि रसायनशास्त्र यासारख्या इतर नैसर्गिक विज्ञानांप्रमाणे निरीक्षण, वर्गीकरण, प्रयोग आणि गृहीतके तयार करणे आणि भूतकाळाचे स्पष्टीकरण देण्यापूर्वी आणि पुर्नरचना करण्यापूर्वी पुराव्यांचे विश्लेषण करणे या विविध पद्धतींचा वापर केला जातो. सत्य देखील शोधण्यासाठी इतिहासात

वैज्ञानिक चौकशी पद्धतीचा अवलंब केला जातो. इतिहासकार वैज्ञानिक तंत्रे वापरत असले तरी इतिहास अशक्य आहे कारण इतिहासाने यापूर्वी घडलेल्या घटनांचा आणि त्यासंबंधित पुनरावृत्ती होऊ शकत नाही.

संदर्भ

[1]http://senthilcollegeedu.com/8-History.pdf

[2]https://ddceutkal.ac.in/Syllabus/MA_Education/Education_Paper_5_history.pdf

[3]https://www.preservearticles.com/history/methods-of-teaching-history/5365

[4]https://www.teachthought.com/pedagogy/5-tips-for-history-teachers-in-2017/

[5]http://www.progressiveteacher.in/ideas-for-effective-teaching-of-history/

[6]https://www.teachinghistory.org/teaching-materials/ask-a-master-teacher/category/Teaching%20Methods

[7]https://pdf.sciencedirectassets.com/277811/1-s2.0-S1877042813X00229/

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2022

ISSUE No - (CCCLXXXI) 381-B

75 YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE STATUS & GOALS

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Archana S. Dahane
Principal
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Editor
Dr. Anant A. Rindhe
Associate Professor & Head
Department of History
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX-B

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	दहशतवाद एक आंतरराष्ट्रीय समस्या	प्रा. डॉ. अरुण मुकुंदराव शेळके	1
2	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये महाराष्ट्रातील स्त्रियांची भूमिका	डॉ. मनिष कान्हा चव्हाण	4
3	भारतीय लोकशाहीत न्यायव्यवस्थेची भूमिका	राजेश जगन्नाथ नंदनवरे	8
4	'भारतीय संविधानातील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य : तरतूद आणि उपयुक्तता'	डॉ. भुजंग पाटील	12
5	भारतीय चित्रपट आणि लोकशाही	प्रा. कृष्णा कचरूजी मेश्राम	16
6	संगीत शिक्षा का वर्तमान स्वरूप	डॉ. राहूल एम. भोरे	24
7	स्वतंत्र भारत में संगीत अध्ययन	डॉ. श्वेता दीपक वेगड़	28
8	सामाजीक सुधारणा चळवळ	प्रा.प्रमोदिनी ज्ञा. खोरगडे (सातंगे)	32
9	महाराष्ट्राच्या विकासात मराठी भाषेचे योगदान	डॉ. सुनील काशिनाथ खामगळ	37
10	आदिवासी समाजात स्त्रियांचा दर्जा आणि आदिवासी स्त्रियांच्या सध्यस्थितीचे अध्ययन	डॉ. पदमानंद मनोहर तायडे	40
11	सेवाग्राम आश्रम आणि भारताची स्वातंत्र्यचळवळ	डॉ.सुनील बोरकर	46
12	भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार	प्रा.डॉ.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	51
13	या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे.....	प्रा. डॉ. अस्मिता नानोटी	54
14	सत्यशोधक समाज : एक सामाजिक परिवर्तनवादी लोक चळवळ	डॉ. जयश्री संजय सातोकर	59
15	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क	डॉ. नितेश आर. रामटेके	65
16	दशा और दिशा शिक्षा निती मे संगीत की भुमिका	प्रा. दिपक महादेव जामनिक	69
17	भारतातील आर्थिक सुधारणांची वाटचाल	डॉ. विठ्ठल घिनमिने	71
18	भारतीय राजकारणातील आव्हान – जात	डॉ. विनोद मारोतराव मुडे	76
19	स्वातंत्र्योत्तरकाळातील मराठी रंगभूमीचे स्वरूप	प्रा. भोजराज व्ही. बोदेले	80
20	विदर्भातील कृषीसमोरील समस्या व उपाययोजना — एक समिक्षण	डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	84
21	वृध्द स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक पोषणविषयक समस्या	प्रा. वनिता किसनराव बोडदे	88

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) 8.575, Issue NO, (CCCLXXXI.) 381 - B
ISSN : 2278-9308
December 2022

22	भारतीय साहित्य आणि प्रसार माध्यमे — प्रा.डॉ. अरविंद बा. पाटील	95
23	अस्तित्ववाद — प्रा. अनिल जानराव दौलतकर	99
24	मानवाधिकार आणि भारतीय राज्यघटना — डॉ.कऱ्हाळे विलास लिंबाजी	101
25	सुशासन आणि मानवाधिकार (संदर्भ – भारत) — प्रा. अविनाश मारोतराव फाळके	104
26	मानव अधिकार और आतंकवाद — जयंत राउत	108
27	भारतीय राजकारण आणि प्रसारमाध्यमे — वाल्मीक बबनराव घोडके	110
28	आरक्षणाचे धोरण आणि घटनादुरुस्ती — प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड	112
29	आधुनिक प्रसार माध्यमांचा भारताच्या राजकारणावरील प्रभाव — **Prof.Nikam Kalpana Devidas**	116
30	भंडारा शहर भूमी उपयोजन : जमिनीचे अन्य उपयोग — **Dr. Kailas U. Ishwarkar**	120
31	स्त्रियांचे मुलभूत अधिकार व जमीनमालकीतील लिंगभाव असमानता –नाशिक जिल्हा एक अध्ययन क्षेत्र — प्रा. दिपक हरिभाऊ शिंदे	126
32	भारताचे राष्ट्रीय क्रीडा धोरण — **Dr. Naresh P. Borkar**	131
33	स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव व आरोग्य विषयक पायाभूत सुविधा : संदर्भ वर्धा जिल्ह्याचा — संतोष देविदास मोहधरे	137
34	ग्रामीण राजकारण — प्राचार्य डॉ. दीपक कोटूरवार	142
35	भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे : सामाजिक, आर्थिक न्यायाची दशा आणि दिशा — प्रा.डॉ.किशोर बी. वासनिक	145
36	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण व ग्रंथालयांची भूमिका — भारत दिलीप सुरवसे	149
37	Mahatma Gandhi's Educational Method :Nai-Talim Wardha Yojana — श्री चंद्रहास लक्ष्मण हिप्परकर , डॉ. विनय दत्तात्रय धोंडगे	152

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - B
ISSN : 2278-9308
December 2022

सेवाग्राम आश्रम आणि भारताची स्वातंत्र्यचळवळ

डॉ.सुनील बोरकर
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय मौदा जि. नागपूर

सारांश

म. गांधींची कर्मभूमी असलेले पवित्र स्थळ म्हणजे वर्ध्याचा सेवाग्राम आश्रम. देशप्रेम आणि स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्राणांची आहूतीदेणाऱ्याची साक्ष आणि प्रेरणास्थान आहे. स्वातंत्र्य लढ्याची व इतिहासाची साक्ष देत आजही आश्रम उभा आहे. भारताचा स्वातंत्र्य लढा भारतीय इतिहासातील सुवर्णपान. या स्वातंत्र्यलढयातील सुत्रे जवळपास बारा तेरा वर्षे याच आश्रमातून हलविल्या गेली होती. आश्रम स्वातंत्र्यलढयाची राजधानी आणि इतिहासाचा साक्षीदार आहे.आजच्या युगात सर्वत्र अनाचार हिंसा अशांती असतांना सत्य अहिंसा आणि शांतीचा मार्ग दाखवणारे सेवाग्राम पवित्र स्थान आहे. इंग्रजांच्या गुलामगिरितुन देशमुक्त होण्याच्या महत्वाच्या कालखंडात साक्षीदार राहलेले सेवाग्राम आजही संपुर्ण देशासाठी प्रेरणास्त्रोत आहे.

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात वर्धा जिल्ह्याचे महत्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. वर्धा म्हटले की कोणत्याही सजग मनाला सेवाग्राम आश्रमाची आणि पर्यायाने बापूकुटीची आठवण होते. महात्म्याची नाममुद्रा लाभलेली ही वास्तू आकाराने भव्य नसली तरी विचाराने आणि संस्काराने भव्यतम आहे. खरा भारत गावागावात, खेड्यापाड्यात वसला आहे, हे जाणून गांधीजींनी 'खेड्या कडे चला' अशी हाक दिली. वर्ध्यापासून पूर्वोत्तर भागात सात किलोमीटर अंतरावर असलेले 'सेगांव' गांधीजींनी आपल्या वास्तव्यासाठी निवडले. सुरुवातीला केवळ बा आणि तीन चार सहकाऱ्यांसह सुरू झालेला महापुरुषाचा संसार पुढे दिसामासाने वाढत गेला. सत्याग्रहातील सहकारीही हळूहळू तेथे वास्तव्याला आले आणि स्वातंत्र्यआंदोलनात सक्रीय झाले. हे छोटेसे खेडे सेगाव कालांतराने 'सेवाग्राम' म्हणजेच सेवेचे गाव झाले. या साधेपणा ल्यालेल्या आश्रमातून नंतरची दहा वर्षे राष्ट्राची सूत्रे हलत राहिली.

सन १९४० साली गांधीजींनी सेगाव सा गावाचे नामकरण सेवाग्राम केले. महात्मा गांधीच्या पदस्पर्श आणि वास्तव्याने पुनीत झालेले क्षेत्र म्हणजे सेवाग्राम. वयाच्या ६७ व्या वर्षी म्हणजेच ३० एप्रिल १९३६ च्या पहाटे महात्मा गांधी वर्ध्यापासून सात किलोमीटर अंतरावरील सध्याच्या सेवाग्राम या ठिकाणी पोचले. पाच ते सहा दिवस ते याठिकाणी राहिले. येथील ग्रामस्थांना त्यांनी त्यांच्या येण्यामागील उद्देश सांगितला. तसेच भुमिका विषद केली. त्यानंतरहळूहळू सेवाग्राम आश्रम भारताच्या स्वातंत्र्य संग्राम चळवळीचे केंद्र बनले. सेवाग्रामचे पूर्वीचे लाव सेगाव होते. हे गाव पूर्ण जंगलाने वेढलेले होते. ना पोस्ट ऑफिस, ना टेलिग्राफ ऑफिस. केवळ सेवाग्राम गावाकडे येण्यासाठी एक पादचारी आणि बैलगाडीचा रस्ता होता.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा गुजरात राज्यातील साबरमती आश्रम जगप्रसिध्द आहे. त्याचबरोबर बापूजींच्या जीवनाचा आरसा असलेला महाराष्ट्रातील वर्धा येथील सेवाग्राम आश्रमही तितकाच महत्वाचा आहे. या आश्रमाचे वैशिष्ट्य म्हणजे गांधीजींनी त्यांच्या वृध्दापकाळातील सर्वाधिक काळ म्हणजेच १२ वर्षे सेवाग्राम आश्रमात घालविला आहे. विदर्भातील वर्धा या शहरापासून अवघ्या सात कि.मी. अंतरावर असलेल्या सेवाग्राम या गावी ३०० एकर जमिनीत आश्रम वसला आहे. बापुजींच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या या आश्रमात किती आत्मिक समाधान लाभत असते ते शब्दात मांडणे कठीण आहे. सेवाग्राम आश्रमात गांधीजींनी अनेक देशवासियांच्या जीवनाला योग्य दिशा देण्याचे महान कार्य केले आहे. आश्रमातील शांत व सुंदर परिसर पाहिल्यानंतर बापुजींच्या स्वभाव तसेच व्यक्तिमत्वाविषयी कल्पना आल्याशिवाय राहत नाही.

सेवाग्रामचा इतिहास

सेवाग्राम हे महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील गाव आहे. येथे महात्मा गांधी यांचा सेवाग्राम आश्रम आहे. ३०० एकर जमिनीवर हा आश्रम वसलेला आहे. सेवाग्राममध्ये अनेक प्रकारच्या

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - B
ISSN : 2278-9308 December 2022

झोपड्या आहेत. त्यात स्वत: गांधी व त्यांचे सहकारी वास्तव्य करीत होते. त्यात गांधींची त्या काळातील जीवनशैली दिसून येते. तेथे असणारी 'बापू' कुटी आणि 'बा' कुटी प्रसिध्द आहेत. सेवाग्राम येथे देशातूनच नव्हे तर परदेशातूनही लोक भेट द्यायला येतात. सेवाग्रामचे पहिले नाव सेगाव होते. पण महात्मा गांधींनी ते बदलून सेवाग्राम असे केले.

१९३० मध्ये मिठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी साबरमती आश्रमातून आपल्या साथीदारांसोबत गांधींनी दांडी यात्रा काढली होती. स्वातंत्र्य मिळविल्याशिवाय आश्रमात परतणार नाही, असा त्यांचा संकल्प होता. ब्रिटिश सरकारने मीठावर लादलेल्या कराविरुध्द गांधींनी गुजरातच्या समुद्रकिनाऱ्यावर दांडी येथे मीठ तयार केले. या सत्याग्रहानंतर त्यांना अटक करुन येरवडा येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले. १९३३ मध्ये तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर गांधीजींनी देशव्यापी हरिजन यात्रा काढली. तोपर्यंत स्वातंत्र्य न मिळाल्याने गांधीजी साबरमती आश्रममध्ये परतले नाहीत. १९३४ मध्ये जमनालाल बजाज तसेच त्यांच्या साथीदारांच्या आग्रहास्तव महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील मगनवाडी येथे गांधींनी वास्तव्य केले. त्यानंतर दोन वर्षांनी १९३६ मध्ये गांधीजी पहिल्यांदा मगनवाडीहून (सेगाव) सेवाग्राम येथे आले व तेथेच त्यांनी राहण्याचा निर्णय घेतला. गांधीजी आणि कस्तुरबा यांचासाठी आश्रममध्ये छोटे घर बांधले. जातिभेद मोडण्यासाठी हरिजन समाजातील महिलांना स्वयंपाकासाठी ठेवले. गांधीजींनी सेवाग्राममध्ये असतांना अनेंक महत्वाचे निर्णय घेतले. १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलनाची पहिली सभा सेवाग्राम आश्रमातच झाली होती.

सेवाग्राम येथे गांधीजी येण्यापूर्वीच मीरा बेन येथे वास्तव्यास होत्या. सेवाग्रामकडे येण्यासाठी त्याकाळात पक्का रस्ताही नव्हता. परंतु जेव्हा गांधीजी सेवाग्राम येथे आले तेव्हा तत्काळ येथे एक बगल रस्ता तयार करण्यात आला. गांधीजींनी त्यांच्या वास्तव्यासाठी उभारण्यात येणाऱ्या कुटीकरीता ५०० रुपयाहून अधिक खर्च लागणार नाही, ही अट घालून कुटी उभारण्यासाठी परवानगी दिली. या कुटीलाच आदि निवास म्हणून ओळखले जाते. या कुटीमध्ये महात्मा गांधीजी, कस्तुरबा गांधी, सरहद्द गांधी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज राहायचे. याच कुटीतून पुढे महात्मा गांधी बापू कुटीत राहायला गेले.

बापूकुटी आणि बा कुटी

आदि निवासात गावकऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस अधिक वाढल्यानें गांधीजींच्या अनुयायी मीरा बेन यांनी कुटीच्या पुर्वेला अजून एक नविन कुटीची निर्मिती केली. ही कुटीही गांधीजींच्या कार्यालयाकरीता देऊन त्यांनी गावाजचळच स्थलांतर केले. या कुटीलाच आज बापू कुटी आणि बापू ऑफिस असे संबांधले जाते.

साबरमती ते सेवाग्राम

१९३० मध्ये मीठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी साबरमती आश्रमातून आपल्या ७८ साथीदारासोबत बापुजींनी 'दांडी यात्रा' काढली होती. स्वराज्य मिळविल्याशिवाय आश्रमात परतणार नाही, असा त्यांनी संकल्पच केला होता. गुजरातमधील अरबी समुद्र किनाऱ्यावर ब्रिटिश सरकार विरुध्द गांधीजी यांनी मीठाचा सत्याग्रह केला. त्यानंतर त्यांना अटक होऊन येरवडा तुरूंगात ठेवण्यात आले. १९३३ मध्ये तरूंगातून बाहेर आल्यानंतर गांधीजी यांनी देशव्यापी हरिजन यात्रा काढली. तोपर्यंत 'स्वराज्य' न मिळाल्याने ते साबरमती आश्रमात परतले नाही. यात्रेदरम्यान मध्य भारतातील एक गाव निवडून त्या गावी मुख्यालय करण्याचा निश्चय केला. १९३४ मध्ये जमनालाल बजाज तसेच त्यांच्या साथीदारांच्या आग्रहास्तव महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील मगनवाडी येथे वास्तव्य केले. त्यांनतर दोन वर्षांनी अर्थात १९३६ मध्ये गांधीजी पहिल्यांदा मगनवाडीहून सेगाव (सेवाग्राम) येथे आले व तेथेच त्यांनी राहण्याचा निर्णय घेतला.

आज प्रसिध्द असलेले 'सेवाग्राम'चे नाव पूर्वी 'सेगाव' असे होते. मात्र याच भागात नागपूर–भुसावळ रेल्वे लाइन दरम्यान शेगाव मोठे रेल्वे स्थानक असल्याने गांधीजींच्या पत्रव्यवहारात मोठी अडचण निर्माण होत होती. त्यानंतर गांधीजींनी १९४० मध्ये आपल्या सहकाऱ्यांशी चर्चा करून 'सेगाव'चे 'सेवाग्राम' असे नामकरण करून टाकले.सेवाग्राममध्ये अनेक प्रकारच्या झोपड्या आजही आपल्याला पहावयास मिळतात. त्यात स्वत: गांधीजी व त्यांचे सहकारी वास्तव्य करीत होते. आजही या झोपड्या येथे आहेत. त्यात बापुजींची त्या काळातील जीवनशैली दिसून येते.

भारताचा स्वातंत्र्यलढा व सेवाग्राम

महाराष्ट्र राज्याच्या वर्धा जिल्ह्यातील महात्मा गांधींच्या वास्तव्यामुळे प्रसिद्ध झालेले गाव हे वर्धा शहरापासून सात किमी. वर्धा–नागपूर लोहमार्गावर आहे. याचे मुळ नाव सेगाव असे होते. सामाजिक राष्ट्रीय सेवांचे मुख्यालय येथे होते. त्यामुळे याचे नाव १९४० मध्ये सेवाग्राम असे करण्यात आले. येथे गांधीजींच्या आगमनापूर्वी मॅडेलिन स्लेड (मिराबेन) यांचे वास्तव्य होते. हरिजनसेवेचे व्रत घेतलेल्या मीराबेनचे कार्य बघून गांधीजींनी तेथे वास्तव्य करण्याचा निर्धार केला व ३० एप्रिल १९३६ रोजी महात्मा गांधीजी सेवाग्रामला आले. भारताचे भवितव्य घडविणारे अतिशय महत्त्वाचे निर्णय, ठराव येथे घेण्यात आले होते. देशाच्या बहुसंख्य प्रमुख नेत्यांनी व जगातील असंख्य महान राजकीय व्यक्ती व विचारवंतांचे येथे आगमन झालेले होते. काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीची सभा १९४१ मध्ये येथे झालेली होती. गांधीजींनी येथून अस्पृश्य, पददलित, दारिद्र्य यांचे उद्धारासाठी अविरत परिश्रम केले.

भारत छोडो आंदोलनाची पहिली सभा

सुरूवातीला आदीनिवासात बापूजींसह सर्व सहकारी रहात होते. आश्रमात तेव्हा ही एकमेव कुटी होती. बा–बापू यांच्याशिवाय प्यारेलालजी, संत तुकडोजी महाराज, खान अब्दुल गफ्फार खाँ तसेच अतिथी रहात होते. १९४२ मध्ये 'भारत छोडो आंदोलनाची' पहिली सभा सेवाग्राम आश्रमातच झाली होती. एवढेच नाही तर १९४० मध्ये व्यक्तिगत सत्याग्रहाची प्राथमिक तयारीही याच आश्रमात करण्यात आली होती. सेवाग्राम आश्रमात गांधीजीनी अनेक देशवासियांच्या जीवनाला योग्य दिशा देण्याचे महान कार्य केले आहे. आश्रमातील शांत व सुंदर परिसर पाहिल्यानंतर बापुजींच्या स्वभाव तसेच व्यक्तिमत्त्वाविषयी कल्पना आल्याशिवाय राहत नाही.

महात्मा गांधी यांना समजुन घ्यायचे असेल तर त्यांनी सेवाग्राम आश्रमात येणे आवश्यक आहे. आश्रमात आजही गांधीजींचा चरखा सुरूच असून त्यावर सूत कताई केली जाते. पारंपरिकता येथे अजून ही जिवंत आहे. येथील बापूजींचे स्मृती चिन्हेपाहून ते आपल्यातच असल्याचा भास होत असतो.

वैयक्तिक सत्याग्रहीची घोषणा

नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे १९३९ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे राष्ट्रीय अध्यक्ष असल्यामुळे त्यांच्याशी संवाद आणि महत्त्वाच्या बैठका या सेवाग्राम आश्रमात होत राहिल्या. भारताने दुसऱ्या महायुद्धात भाग घेऊ नये या महत्त्वाच्या निर्णयाबाबत नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याशी पत्रव्यवहार आश्रमामार्फत करण्यात आला होता. तसेच १९४० मध्ये वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू करण्यासाठी विनोबाजी पवनार आश्रमातून सेवाग्रामला आले होते. त्यांनी या आश्रमातील पहिले वैयक्तिक सत्याग्रही म्हणून घोषित केले. यानंतर विनोबाजींवर लेख लिहून त्यांनी विनोबांची संपूर्ण जगाला ओळख करून दिली आणि 'वैयक्तिक सत्याग्रही' या लेखांतून त्यांच्या कार्याची ओळख करून दिली.

भारत छोडो ठरावाची बैठक आणि मान्यता

ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य देण्यास नकार दिल्यानंतर देशभरात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली. तसेच १४ जुलै १९४२ रोजी सेवाग्राम आश्रमात भारत छोडो ऑगस्ट क्रांतीची पायाभरणी व महत्त्वपूर्ण बैठक झाली. याच सभेत आंदोलनाचा प्रस्ताव मंजूर झाल्यानंतर ८ ऑगस्ट रोजी मुंबईतून आंदोलनाला सुरुवात करण्यात आली. हे आंदोलन सर्वत्र पेटले. 'भारत छोडो' अशा घोषणा देऊन ब्रिटीश राजवट केवळ देशातच नव्हे तर इंग्लंडमध्येही हादरली. या आंदोलनाचा परिणाम म्हणजे भारतीयांच्या मनात इंग्रजांची भीती निर्माण झाली होती ती नष्ट झाली. देशप्रेमाचा प्रेरणास्त्रोत याच आश्रमातून संपूर्ण भारतभर पसरला.

स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सवातील सेवाग्राम

आजारी, गरजूंना वैद्यकीय मदत मिळावी या उद्देशाने १९३७ मध्ये येथे 'कस्तुरबा' या नावे लहानसा दवाखाना सुरू केलेला होता. त्याचे आता मोठे रुग्णालय झाले असून ते बिर्ला भवन मध्ये कार्यरत आहे. तसेच येथे सुशिला नायर यांनी १२ ऑगस्ट १९६९ पासून वैद्यकीय महाविद्यालय सुरू केलेले आहे. गांधीजींच्या प्रेरणेने व मार्गदर्शनानेतरुणांमध्ये आत्मनिर्भरता व त्यांचे शारीरिक व सांस्कृतिक कौशल्य वृद्धिंगत होण्यासाठी हिंदुस्थान तालीम संघाची १९२८ मध्ये येथे

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - B
ISSN : 2278-9308
December 2022

स्थापना झाली होती. यामुळे नई तालीम शिक्षण पद्धतीच्या विस्तारास मदत झाली होती. हिंदुस्थान तालीम संघासाठी आचार्य अरण्यकम व आशादेवी अरण्यकम यांचे योगदानही महत्त्वाचे होते. गांधीजींनी येथून चर्मोद्योग, सुतारकाम, कुंभारकाम, तेलघाण्या, मधुमक्षिका पालन इ. ग्रामोद्योग सुधारित पद्धतीने करण्याचे प्रोत्साहन दिले. त्यांनी येथे वनमहोत्सव सुरू केला होता. आश्रमातील सर्व वास्तू स्मारक म्हणून सुरक्षित राहाव्यात यासाठी 'सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान' नावाची संस्था १९६८ पासून कार्यरत आहे. त्यात गांधी सेवा संघ, चरखा संघ, नई तालिम संघ, गोसेवा संघ, हरिजन सेवक संघ, कुष्ठरोग सेवा समिती, मगन संग्रहालय, कस्तुरबा ट्रस्ट, निसर्गोपचार आश्रम या प्रमुख होत. येथील बापूजींचे स्मृती चिन्हेपाहून ते आपल्यातच असल्याचा भास होत असतो

येथील आदिनिवास, बापू कुंटी, बा कुटी, आखरी निवास, महादेव कुटी, किशोर कुटी, रुस्तुम भवन या वास्तू लोकांची श्रद्धास्थाने आहेत. यामुळे भारतातून व जगातून अनेक पर्यटक येथे येतात. गांधीजींशी सतत संपर्क रहावा म्हणून व्हाईसरॉयनेच गांधीजींच्या कार्यालयात एक फोन लावला होता. हा टेलिफोन आजही त्याच जागेवर आपले अस्तित्व टिकवून आहे. आजही अनेक सामाजिक चळवळीतील कार्यकर्ते या आश्रमात येऊन आपल्या आंदोलनाचा कार्यारंभ करीत असतात. अनेक राष्ट्रीय शिबिरांचे आयोजन येथे निरंतर होत असते. गांधीविचारप्रणीत व्यक्ती येथे चर्चा, अध्ययनासाठी वास्तव्य करतात. राजकीय नेत्यांची ये—जा येथे अधूनमधून सुरू असते. सेवाग्राम आश्रमाला भेट देण्यासाठी पर्यटकही येत असतात. त्यांची निवास व्यवस्था व्हावी म्हणून येथे 'यात्री निवास' निर्माण करण्यात आले आहे. सेवाग्राम आराखड्यंतर्गत नव्याने सेवाग्राम मार्गावर चरख्याची अतिभव्य प्रतिकृती लावण्यात आली आहे. या परिसरात प्रशस्त सभागृह तसेच गांधी चित्रप्रदर्शनी नव्याने आकाराला येत असून अनेक दुर्मिळ छायाचित्रे या दालनात लावण्यात येणार आहेत. शिवाय महात्माजींच्या जीवनातील काही स्मरणीय छटा मूर्त्यांच्या रूपाने साकारण्याचा प्रयत्न येथे होणार आहे.

पोस्ट ऑफिस, दूरध्वनी, दवाखाना, वाहतूक व्यवस्था, या सुविधा त्या काळात नव्हत्या. गांधीजींच्या वास्तव्याने एकएक सुविधा निर्माण होत गेली. आज विदर्भातील नामांकित रुग्णालय येथे आहे. वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी महाविद्यालये येथे आहेत. पक्की सडक गावापर्यंत जाते. मात्र, सेवाग्राम नावाचे मूळ खेडे अद्यापही उपेक्षितच आहे. अजूनही 'भारत भाग्य विधात्या' च्या या ऐतिहासिक आश्रमाला पर्यटकीय स्थळाचेही 'भाग्य' लाभलेले नाही, हीसुद्धा स्वातंत्र्योत्तर शोकांतिकाच म्हणावी लागेल.

निष्कर्ष

एकेकाळी देशाला दिशा देणारा, लोकजागर करणारा सेवाग्राम आश्रम आज स्व—अस्तित्वाचा शोध घेताना दिसून येत आहे. अनेक भौतिक स्वरुपाचे बदल सध्या सेवाग्राम आश्रम परिसरात होत आहेत. या बदलात मूळ गांधीविचार हरवणार नाही, याची दक्षता घेणे गरजेचे आहे. भोवतालचा समाज भौतिक सुखात रममाण झाला असताना नव्याने गांधी समजावून सांगण्याची जबाबदारी आश्रम कधी स्वीकारणार?हाही प्रश्नच आहे.गांधीजींच्या दैनंदिन वापरावयाच्या
वस्तू बापूकुटीने अजूनही जपून ठेवल्या आहेत. गांधीजी पेपरवेट म्हणून विविध रंगाचे आणि
आकाराचे दगड वापरीत असत. यातील सर्वात सुंदर पेपरवेट म्हणजे अजरामर ठरलेली 'तीन
माकडांची मूर्ती' होय. या संग्रहालयातील गांधीजींचा चष्मा मात्र कधीचाच गहाळ झाला आहे. चष्मा
चोरीला गेला, गांधींची दृष्टी मात्र आश्रमातून चोरीला जाऊ नये, इतकीच अपेक्षा आहे. सेवाग्राम
आश्रमाला जागतिक वारसास्थळाचा दर्जा देण्यात यावा आणि त्यादृष्टीने या परिसराचे जतन
करण्यात यावे, अशी मागणी गांधी जिल्ह्यातील पर्यावरणप्रेमी संस्था सातत्याने करीत आहेत.

विश्वातील सर्वात मोठी लोकशाही स्वातंत्र्याच्या बहात्तर वर्षांनंतरही टिकून आहे, ही एक बाब वगळता, गांधीजींनी जी स्वप्नं जोपासत 'स्वातंत्र्य','स्वराज्य' मिळविण्यासाठी पराकाष्ठा केली, तो 'सपनों का भारत' साकार झाला का?, हा प्रश्न अद्यापही अंतर्मुख करणाराच आहे.

B.Aadhar' International Peer-Review d Indexed Research Journal ISSN : 2278-9308 December 2022

Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - B

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. https://wardha.gov.in सेवाग्राम आश्रम.

२. https://wikipidia .org सेवाग्राम.

३. https://hindi.webduniya.com सेवाग्राम आश्रम:बापू के जीवन का दर्पण

4- https://www.etvbharat.com/marathi/maharashtra/city/nagpur/mahatma-gandhis-first-slogan-of-quit-india-in-the-sevagram-meeting-special-importance-of-sevagram-ashram-also-in-the-fight-against-the-british/mh20220808203158346346256

५. डॉ आर. व्ही. राव,सेवाग्राम,प्रकाशक सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान,१९६९

6- Mark Thomson, Gandhi and His Ashrams, Popolar Prakashanpvt.Mumbai,1973.

7- Dr. Abhay Bang, Sewagram to Shodgram,2000.s